

Пам'ятаю день, коли в нас з'явився магнітофон і декілька касет. Вдома музики ми майже не слухали, хіба що на кухні працювала «радіоточка», а в дитячій кімнаті в мене з сестрою був програвач і платівки з казками, читаними голосами відомих акторів. Сьогодні це називається аудіокнижками. Такого слова ми ще не знали, але на платівках були справді артистично начитані тексти — літературні та народні казки, а також фрагменти з дитячих книжок, наприклад, про чорну курку та місто в табакерці. Згодом до магнітофона додалися декілька порожніх касет, і тато показав, як можна записувати звук, наприклад, власного голосу. Кнопки *rec* і *play* треба було натиснути одночасно. Ввімкнули запис, можна говорити, аби згодом себе послухати, але в ту мить я відчула ступор. Мені сім років, усвідомлюю, що буквально не маю що сказати. Назвати це такими словами ще не могла — в такому віці ще не існує рефлексії про те, чи маєш ти що сказати. Але стало ясно: шкільні віршики не годяться, читати вголос щось із книжки теж не було сенсу. Ні на що інтелектуальніше за кривляння «ля-ля-ля» не спромоглася. Перемотування, кнопка *play*. Звук власного голосу, коли чуєш його вперше, вражає. Він не схожий на те, що я чую зазвичай, бо зазвичай я чую те, що резонує всередині черепа, — це вже батьки пояснюють. Ще якийсь час займе розуміння: на записі голос також не звучить так, як є «насправді». Звук залежить від мікрофонів, носія, приміщення,

повітря, настрою. Існує радіо-голос, а також друзі-голос, рідні-голос, наради-голос, урочистості-голос. Голос, буває, звучить, але не звучить. Замість власного голосу, коли не маєш що сказати, на касету можна записувати пісні з радіо. В подруги був двокасетник, тому можна було позичати касети і записувати в неї вдома щось, чого не було на радіо. Ще в школі я записала чимало збірок улюбленої музики, а згодом виявилось, що такі суб'єктивні колекції можна дарувати дівчині чи хлопцю як знак особливої уваги та своєрідний лист у пляшці. На перших побаченнях від того, чи ти розгадаєш приховані сенси отих пісень на касеті, залежала змістовність розмов і закоханість погляду. Так, колись мені подарували поганий запис пісні «Вийди, змучена людьми», довелося багато разів по колу його слухати, аби розібрати слова, і було не надто зручно зізнаватися, що не розумію всього того ліричного патосу. Другі побачення відбувалися вже в час порівняно доступного інтернету, де вже можна було «кидати лінки» на улюблені пісні та освідчуватися просто в чаті.

Було ще одне про звук, що вразило найбільше. Коли на півці не мало звучати нічого, бо ніхто ніде не говорив, там усе одно звучало щось. Можливо, так звучала тиша, але ж то не тиша. Слухаючи той запис знову і знову, впізнала звуки на кухні — якісь каструлі, далекий відзвук телевізора в сусідній кімнаті, напевно, ще монотонно щось гуло звуками проспекту за вікном. Вже потім — може, на уроці фізики? — дізнаєшся про існування доволі поетичного словосполучення «білий шум». Виявляється, тиша — не тиша. Те, чого нема, а насправді є. В сім років про це думати важко, лишається хіба дивуватися, але за десятків років тебе наздоганяють ідеї про *zéro* значення, міркування про відсутність як

присутність та інші радощі списку літератури з філологічного факультету.

Згодом від спогадів і концептів повертаєшся до живої реальності та вслухаєшся. Вдома мовчать, померлі рідні мовчать, дальші та ближчі родичі мовчать. Чую цю тишу та вгадую, що в ній звучить фоновим звуком. Бачу лаку-ну, вона подібна на незафарбовані кутики аркуша А4, які залишаються на акварелі після того, як прикнопиш листок до мольберта. Натомість зі мною говорять друзі. Їхні сімейні історії уривчасті, як і мої. Коли ми зустрічаємося, то збираємо пазл. Пекарня розкуркуленого прадіда. Диво, завдяки якому вижили в Голодомор. Бабуся-трактористка. Інша бабуся, яка ховала під підлогою вдома підпільників, а в евакуації — євреїв. Ще одна бабуся — врятована від розстрілу оstarбайтерка. А ця бабуся — врятована, бо вирвалася і не стала оstarбайтеркою. Викуплений з полону дід. Ми розповідаємо одне одному про це знову і знову, щоразу, коли збираємося разом. Це наші теми-привиди, ними закінчується будь-який пікнік або мале дружнє свято. Тільки так клаптик випадково розказаної кимось раніше історії набуває контексту. Твоя історія про Голокост доповнює мою історію про Голодомор, доповнює її історію про депортацію.

Ти недорікувата. Настільки, що робота з будь-яким пластичним мистецтвом, потреба щось намалювати спотикається від запитання «що зобразити?». Коли в моді були «ліпаки», і коли ліпила вічно класичним пластиліном, нічого не виходило, а в художній школі давалися лише натюрморти. Говорити про свою історію — це як потреба говорити, коли увімкнено магнітофонний запис, а слів нема. Після *гес* вмикаєш *play*, тихо, але на фоні щось є, чуєш?

* * *

Згадує, як служив у армії. Кавказ, з вікон частини видно Ара-
рат. Напевно, це Вірменія. Радіолокаційна станція, солдатики
слухають сигнали ближче до кордону, напевно, з Туреччи-
ною. В «червоному куточку» стояло радіо, що ловило короткі
хвилі, там регулярно збиралися послухати «Радіо Свобода».
Коли я це чую, то сиджу німа та вражена недбалістю мо-
лодих чоловіків. Початок 1970-х, вже дуже скоро, 1972 року,
почнеться велика хвиля «посадок» українських дисиден-
тів. Одного разу на сеанс слухання «голосів» завітав особіст,
назвімо його Гороховим. Він зробив солдатам зауваження:
«Щоб я цього більше не чув». Одразу собі уявляю, що солда-
ти почали слухати «голоси» тихо чи в навушниках по черзі,
потайки. Аби особіст не чув. Але ця сюжетна лінія таки про
недбалість і дуже велику удачу. Коли Горохов повернувся
наступного разу, радіо було на місці, як і заборонена радіо-
станція. Він пригрозив відрізати короткі хвилі. На третій раз,
почувши радіо, він таки відрізає якісь дроти (чи антену?).
Згідно з історією, нікого не засудили та не посадили. Чи була
то гуманна людина?

* * *

Ніхто не розказав усієї історії. Все життя навколо лише урив-
ки, тому не бачу «логіки» та «сенсу» розвитку від зав'язки до
розв'язки, не розумію кульмінацій. Навіть не знаю, чи хтось
взагалі володів повним фактажем. В оповідках залишилися
деталі про те, як смакувало м'ясо нутрій, як ходилося взим-
ку до школи поверхнею замерзлого ставка, чим відкопували

заметені снігом вхідні двері, скільки сантиметрів мармеладу на студентську зарплату можна було привезти з райцентру в село, щось про куріння кіз'яків, а також декілька паперів — трудова книжка із записом різнороба на Гомельській залізниці, протокол про надання ордеру на квартиру в новому будинку, любовні листи на звороті фотографії. А та фотографія схожа на все, що публікують у соцмережах сьогодні, там красиві хлопці на тлі розкішної тачки в достатньо невимушених позах — сфоткай мене так, ніби я не дивлюся, і ніби не в захваті від усіх цих хромованих аксесуарів. Вся моя пам'ять — суцільна клаптикова ковдра, і я заздрю тим, хто знає родовід, і те, що на споді, і як усе скроїли, вирізали та підрубили, з якими припусками на шви. Мені ж від ковдри залишилися плями відбілювача, полинялі місця, поїдені мілкою дірки, на рештки ковдри ще й надягнули підковдру з діркою посередині, крізь ту дірку теж щось видно, проступають рядки, може, іншого тексту, латки іншої тканини, крізь неї на небо можна дивитися та й думку гадати. Жодної гарантії немає, що в тих слідах, плямах і дірках дійсно ховається сенс і що це не випадкові фрагменти, що насправді нічого не значать. У кращому разі вони декоративні, в гіршому — просто плями Роршаха. Оте, що на споді та на поверхні, доводиться роздивлятися, читати каракулі, привласнювати, щоразу наново, щоразу собі, ще й трохи роздавати ближнім — бодай як анекдот для колонки чи світської бесіди за кавою.

Подібним чином на моїй етажерці стоять дві цілком випадкові книжки — бабусина книжка про плодові дерева та дідусевий підручник з ветеринарії. Ніколи їх не прочитаю, але стоять вони там із іншою метою — це портал у інший час, зв'язок із книжковими полицями минулого, тобто насправді це портал для зв'язку з давно померлими та улюбленими.

Іншу книжку на моїй етажерці пояснити не можна. Це один із томів багатотомної історії краю десь у Бургундії — один із тих, що присвячені релігійним війнам із гугенотами. 1729 рік, до революції було ще далеко. Так-от, ту книжку під старими дошками підлоги знайшов власник будинку, де я колись мешкала у Франції, він подарував її зі словами: «Ти точно зможеш це оцінити». За допомогою такого евфемізму в сільській місцевості жартували на тему філологічної освіти — теоретичної та цілковито зайвої в очах нормальних людей. Навіщо роздивляюся час від часу ті сторінки з надрукованими f замість s? Не знаю, ту книжку годилося би продати якимось букіністам, але кому та французька старовина потрібна. Тримаючи її вдома, я також привласнюю собі трохи пам'яті, але чужої. Або й доволі рідної, якщо згадати школу, магістратуру та всіх друзів у Франції.

Брак спільного для всіх рідних простору пам'яті нагадує мені «Отруєні пейзажі» Мартіна Поллака. Кати після масових страт знищують усі сліди. Очі не бачать, серце не болить. Кат не лише привласнює право вбити, але й самовільно вирішує позбавити пам'яті — тебе і про тебе. Який кат позбавив пам'яті мою родину? Маю довгий список гіпотетичних імен, і в ньому є не тільки Сталін із іншими вождями, але й рідні люди. Ті, котрі вирішили не передавати свої знання та спогади, котрі не писали щоденників і мемуарів, котрі посміювалися з надмірної уваги до генеалогії, які не дозволяли слухати «дорослі розмови», віджартовувалися у відповідь на цілком серйозні запитання, не підтримували тісних зв'язків із близькою та далекою родиною. Цей список довгий, у ньому багато імен, включно з моїм іменем, включно з моєю особою, котра забуває дати днів народження, не любить телефонних розмов, не знає імен, пам'ятних календарних днів,

місць цвинтарів і розташування могил, назв сіл, та й взагалі не знає наявності/відсутності рідні в певних містах. У мене проблема з сімейною географією. Тому, коли питають, про що пишу, я відповідаю, що пишу про те, чого не знаю.

* * *

— Хочу пам'ятник у вигляді плюшевого ведмедика, — каже.

Вечір, канапа, ньюзрум, готуємося до ефіру, напівлежачи, бо час уже пізній. Не знаю, як ми взагалі заговорили про цвинтарі та різні види похоронів, на ходу складаючи список бажаних і небажаних обрядів. Без церкви, без музики, з музикою, щоб весело, закопати, спалити, танцювати, щоб батюшка обов'язково прийшов, без квітів, розвіяти. Можливо, щойно згадували Павла Шеремета. Здається, липень 2017 року. Так само я колись їхала на похорон із колегою — це був один із перших публічних похоронів після початку війни. В дорозі Бориспільською трасою ми говорили про обряди та небажання церковних ритуалів.

Зазвичай ця тема регулярно повертається в розмови.

— Я хочу, щоб мене спалили, щоб не закопували, — каже мама. Сестра підтакує та додає, щоб і її теж. Мої давні погляди на кремацію відомі рідним людям давно, тому я також додаю один голос на користь спалення. І тут же жартую, що ми — родина з вогником. За декілька місяців згадала про цю розмову, коли помер кіт. Дурнувате запитання мамі після почутої новини про евтаназію тварини: «Що ви з тілом зробили?». Каже, що є спеціальні служби, їх викликали, вони приїхали та кремували. Дійсно, не закопувати ж друга на пустирі в якійсь коробці від взуття. Тваринам

пощастило — їм не заборонена евтаназія, вони мають розкіш трохи менше страждати.

Тато радить з'ясувати правила подачі записок «за упокой» у церкві. Моя реакція скептична, бо не ходжу до церкви, але добре знаю, що для рідних робитиму все. Та мрію, щоби якомога довше цього робити не довелося. Подібну розмову мала колись після одного з похоронів: ми обговорювали доцільність релігійної церемонії по смерті людини, котра не практикувала релігії, не ходила до церкви. Мама каже щось про вміння батюшки «запечатати труну». Я хихочу, попри дуже сумний післяпохоронний настрій.

Чи можна навчитися бути готовими до похорону? До власного точно легше підготуватися, ніж до чужого. Старші люди не просто відкладають гроші «на смерть», але й, буває, купують труну, аби була наготові (але не в нашому регіоні, де, навпаки, вважається поганою ідеєю «притягувати» до себе щось погане будь-яким зайвим словом і ділом). Щоразу все відбувається несподівано — несподіваний дзвінок у несподіваний час від рідного або неочікуваного адресанта. Ненавиджу, коли дзвонять на мобільний або, ще гірше, домашній номер. Перший в моєму житті похорон стався, коли вчилася на першому курсі: тоді від раку померла шкільна вчителька Світлана Юріївна, яку я дуже любила. Ввечері додому з поганими новинами подзвонила шкільна вчителька французької — навіть не знаю, звідки в неї був мій номер, напевно, десь у класних журналах минулого, де вписано особисті дані, адреси, імена та вид діяльності батьків. І ось на мені абсолютно недоречна червона курточка (була зима, теплого одягу темного кольору того сезону я не мала, а на дві зимові курточки ще не заробляла). Пам'ятаю, прийшла з двома червоними трояндами, не дивлячись, поклала біля

труни та втекла: було незручно, навколо незнайомі люди, з-поміж однокласників не було нікого, крім однієї подруги, з якою ми прийшли разом, люди навколо збиралися сідати в автобуси до цвинтаря. Було не ясно, куди подіти руки, що робити, як себе тримати. Не зрозуміло, в якій ти категорії гостей, адже колишні учні не потрапляють ані в групу «рідних», ані в групу «близьких». Пам'ятаю, до мене підійшла інша вчителька та обійняла з якимись словами про любов. І я заплакала. Потому згадувала, як складала шкільний іспит з зарубіжної літератури: підліткова та егоїстична самопевненість випускниці не дозволила зрозуміти причини, з якої всі вчителі та завучі просили складати якийсь інший предмет і не навантажувати Світлану Юрїївну. Так, ми знали про рак, але всі діти – безсмертні та безжальні. Я не додумала до кінця думку, що смертельно хворій людині важко приймати якісь іспити. Десь за пів року по тому я прийшла на перший у житті похорон.

Натомість коли померла бабуса, роль була трохи зрозуміліша: іти одразу за катафалком в групі «рідні», за нею із квітами та вінками в руках ідуть представники групи «близькі», розбиті на підгрупи «сусіди», «колеги» тощо. В такий день треба плакати (це було легко!) та стежити за мамою, аби вона хоч щось з'їла під час поминального обіду. І хусточку не забути, бо в церкву. Приїхала на похорон в улюблених на пів розміру великуватих «лодочках» – це уніформа для всіх складних днів, які вимагають і стилю, і зручності. Вони вже стоптались і давно полетіли в смітник. То була весна 2014 року, щойно згоріла будівля Профспілок у Одесі, незадовго до того розігнали останній український мітинг у Донецьку, стріляли в Кернеса в Харкові, там само побили Сергія Жадана. З Сергієм ми саме щойно бачилися на

книжковому ярмарку в Лейпцигу, в нього з брови стирчала нитка. Незадовго до того знайшли вбитого та закатованого Володимира Рибак в Горлівці, з котрим до того я декілька разів розмовляла по телефону, бо ми включали його в прямі ефіри для особистісного репортажу з міста, де саме починалася окупація, між собою дивуючись, що Рибак такий нормальний, хоча й депутат. Він щоразу розповідав (чи доповідав?), що знятий український прапор повернуто на місце.

Після похорону бабусі поминальна бесіда мала відтінок політичний. Партизанський край Чернігівщина, хоча й регулярно голосує за комуністів, байок про «єдиний народ» не оцінив. Міська легенда розповідала про таксистів, котрі з бейсбольними битками (де вони їх взяли? там ніколи ніхто не грав у бейсбол) прийшли на один із ранніх проросійських мітингів, який відтак швидко розсмоктався та більше не збирався. Хіба що місцевий батюшка під час переднього слова до поминок (чи можна було би його виступ назвати тостом?) говорив щось про дружбу та війну між братами. Присутні мовчки дивилися кудись на підлогу чи на власні коліна, перебивати батюшку було незручно. Потім весь обід перешіптувалися. Політичний відтінок трохи полегшив церемонію — стало ясніше, як себе поводити, про що говорити, як підтримувати бесіду та *small talk*. От тільки вголос виступати на таких обідах я не навчилася, починаю плакати, щойно встаю. На похоронах дядька я навіть не намагалася щось говорити: осуд за невміння триматися на обличчях інших людей більший, ніж за рішення промовчати.

Отже, було ясно, як погодувати рідних борщем чи коливом, але ніхто не попереджав, як дати раду собі. Майже одразу після поминок ми поїхали додому до Києва. Кермо автомобіля допомогло приїхати в місто спокійною та